

भारतातील शेतकऱ्यांची आत्महत्या कारणे व उपाय

कु. जगदाळे सोनाली संपतराव

टी. वाय. बी. ए., अर्थशास्त्र विभाग , मु.सा.काकडे महाविद्यालय सोमेश्वरनगर.

प्रस्तावना-

हजारो वर्षांपासून भारत हा कृषिप्रधान अर्थव्यवस्था असलेला देश म्हणून ओळखला जातो. ऐतिहासिक काळापासून ज्या प्रदेशात शेतीसाठी योग्य परिस्थिती आहे. अशा प्रदेशातच मानवाने वस्ती करण्यास सुरुवात केली आणि म्हणूनच भारतासारख्या जगातील पुरातन अर्थव्यवस्थेत शेतीला महत्वाचे स्थान प्राप्त झालेला आहे. इतकेच नव्हे, तर भारतीयांनी शेती हे उपजीविकेचे साधन म्हणून स्वीकारलेली आहे. आज ही भारताचा आर्थिक विकास शेतीक्षेत्राच्या विकासावर अवलंबून आहे.

आजही भारताचा आर्थिक विकास शेतीक्षेत्राच्या विकासावर गुंतवलेली लोकसंख्या ५८% तर एकूण देशांतर्गत उत्पन्नातील शेतीक्षेत्राचा हिस्सा २१% इतका होता. देशातील एकूण लोकसंख्येपैकी ७०% लोकसंख्या प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्षपणे उपजीविकेसाठी शेतीवर अवलंबून आहे. देशाच्या एकूण निर्यातीत शेती क्षेत्राचा वाटा आज १०.८% इतका आहे. तसेच देशातील ११५ कोटी लोकांना अन्नपुरवठा करण्याचे काम शेतीक्षेत्र करते. देशाच्या नियोजनाचे यशापशय बऱ्याच प्रमाणात शेतीच्या यशापशयावर अवलंबून आहे. भारतासारख्या शेतीप्रधान देशात उद्योग, विविध व्यवसाय, सेवाक्षेत्र यांचे शेतीवर मोठ्या [प्रमाणत अवलंबित्व असल्याने भारतात शेती क्षेत्राला अत्यंत महत्वाचे स्थाने आहे.

ब्रिटीश राजवटीत शेतकऱ्यांचे अपरिमित शोषण झाले असले तरी नैसर्गिक आपत्ती, दुष्काळ अशा भयावह परिस्थितीतही शेतकरी आत्महत्यांचे विशेष नोंद दिसून येत नाही, परंतु सन १९९१ पासून भारतने जागतिकीकरणाला सुरुवात केल्यापासून शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या ही एक गंभीर समस्या उद्भवली आहे.

शेतकऱ्यांच्या आत्महत्याची कारणे

१) कृषी अर्थव्यवस्थेचे बदलते स्वरूप-

सन १९५१ मध्ये भारताचा ३६ कोटी लोकसंख्यापैकी ७०% लोकसंख्या (२५को.) शेतीवर अवलंबून होती आणि शेतीचा राष्ट्रीय उत्पन्नानातील वाटा ५७% इतका परंतु नंतरच्या काळात औद्योगिक

आणि सेवा क्षेत्राची प्रगती होऊन या क्षेत्राचा राष्ट्रीय उत्पन्नातील वाटा वाढला, पर्यायाने शेतीचा वाटा कमी झाला. सन २००१ मध्ये १०२ लोकसंख्येपैकी ३६को.लोकसंख्या शेतीवर अवलंबून होती आणि शेतीचा राष्ट्रीय उत्पन्नातील वाटा २२% होता. त्यामुळे दरडोई शेतीचा उपलब्धता ४३ हेक्टरवरून २० हेक्टरपर्यंत कमी झाली आहे. शेतीतील धरणक्षेत्राचा आकार कमी होऊन छुपी बेकारी वाढली. शेतजमिनीवर अवलंबून असणारी लोकसंख्या वाढली. त्यामुळे बेकारी व दारिद्र्य ग्रामीण भागात वाढून शेतकरी आत्महत्येकडे वळला.

२) आर्थिक सुधारण काळात शेतीक्षेत्राला घटता पतपुरवठा-

व्यापारी बँकांच्या राष्ट्रीयीकरणानंतर (१९६९) या बँकांनी ग्रामीण भागात शाखा विस्तार केला. सन१९९०-९१ मध्ये राष्ट्रीयीकृत बँकांच्याएकूण शाखांपैकी ५६.९% शाखा (३५१३४) ग्रामीण भागात होत्या. शेती लघुउद्योग व निर्यात क्षेत्रांना सरकारने प्राधान्य क्षेत्र ठरवून या क्षेत्रांना एकूण बँक कर्जाच्या ४०% कर्ज देणे बंधनकारक केल्याने शेतीक्षेत्राला मोठ्या प्रमाणात कर्जपुरवठा होत होता. अल्पभूधारक, सीमांत शेतकरी व शेतमजूर यांना कर्जपुरवठा करण्यासाठी १९७५ मध्ये प्रादेशिक ग्रामीण बँकांची स्थापना केली.

परंतु१९९१ पासून सरकारने अनेक आर्थिक सुधारणा घडवून आणल्या, ज्याचा परिणाम शेतकर्जपुरवठा कमी होण्यास झाला.राष्ट्रीयकृत बँकांनी आंतरराष्ट्रीय स्तरावर स्पर्धात्मक होण्यासाठी 'बेसेल मानकांचा' अवलंब करण्यात आला. त्यामुळे अनेक बँक ताळेबंद अडचणीत आले. म्हणून सरकारने राष्ट्रीयकृत बँकांना २२०००को.रुपयाची आर्थिक मदत केली. प्रादेशिक ग्रामीण बँक २१३०को. रुपयांचे अर्थसहाय्य देण्यात आले. सहकारी बंकाचा संचित तोटा १५४९७.७३को. रु एवढा आहे. शेतीक्षेत्राला अल्प व दीर्घ मुदतीचा पतपुरवठा करण्यासाठी रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया वार्षिक नफ्याचा काही भाग अल्प व दीर्घ मुदती निधीत जमा करत असे. परंतु १९९२-९३ पासून रिझर्व्ह बँकेने या निधीत योगदान देणे बंद केले आहे. तसेच रिझर्व्ह बँकेने सहकारी बँका व प्रादेशिक ग्रामीण बँकांचा अल्प मुदत पुनर्वित्त ३१ जानेवारी २००७ पासून बंद केला आहे. परिमाण शेतीक्षेत्राला पतपुरवठा घटून अल्प उत्पन्न घटले. शेतकरी वर्गाला संस्थात्मक वित्त पुरवण्याऐवजी खासगी वित्त पुरवठ्याकडे वळावे लागून तो या महागड्या वित्तपुरवठ्यामुळे कर्जबाजारी होऊन आत्महत्येस प्रवृत्त झाला.

३)कर्जबाजारीपणा-

भारतातील एकूण ग्रामीण कुतुबांपैकी८९.३५% कुटुंबे शेतकरी वर्गातील असून, त्यापैकी४८.६% शेतकरी कर्जबाजारी आहेत.१९९५ते२००७ पर्यंत देशात दीड लाख शेतकऱ्यांनी आत्महत्या केल्या, त्यापैकी महाराष्ट्रातील ३६०००शेतकरी आहेत. शेती व्यवसाय हा निसर्गावर अवलंबून असल्याने उत्पादन शाश्वत नाही. पिकासाठी घेतलेले कर्ज वेळेवर परत करणे शक्य झाले नाही, तर नव्याने कर्ज घेऊन पूर्वीचे कर्ज परत केले जाते. २००३च्या ५९राष्ट्रीय नमुना पाहणीनुसार४२ ते ५०% सहकारी कर्ज फक्त पूर्वीच्या कर्जाची परतफेड करण्यासाठी शेतकऱ्यांनी उपसलेली होती. थकबाकीदार बनल्याने

शेतकरी कर्जाची परतफेड करण्यासाठी खाजगी कर्ज घेतात. सलग काही पुरेसे शेतमालाचे उत्पादन झाले नाही. तर शेतकऱ्यांच्या डोळ्यावरील क्रजच्चा बोजा वाढत जातो. आणि तो कर्जाच्या दुष्ट चक्रात अडकतो. शेवटी प्रचंड कर्जबाजारीपणाला कंटाळून तो आत्महत्येचा मार्ग स्वीकारतो.

४) सामाजिक रूढी-परंपरा-

भारतीय शेतकरी अज्ञानी, निरक्षर आणि रूढी-परंपरावादी असल्याने नवीन प्रचलित तंत्रज्ञान आणि नवीन गोष्टी स्वीकारण्यात शेतकरीतयार होत नाही. शरीरिक कष्ट करण्यापेक्षा देवावर विश्वास ठेवणाऱ्या सामाजिक रूढी व परंपरा पाळण्यासाठी शेतकरी कर्ज घेतो. कर्ज अनुउत्पादन स्वरूपाचे असते. ते परत करणे अशक्य होते. तेव्हा शेतकरी आत्महत्येचा मार्ग स्वीकारतो.

शेतकरी कर्ज घेतात ते केवळ त्यांच्या शेतीसाठीच नवे, तर अनेक सामाजिक रूढी-परंपरा जपण्यासाठी त्यांच्या मोठा खर्च होता. शेतीसाठी घेतलेले कर्ज लग्नासाठी खर्ची टाकले जाते, मोठे घर बांधण्यासाठी खर्ची टाकले जाते. 'लग्नासाठी शेतकरी कर्जाचा वापर करतात आणि त्याची परतफेड करू न शकल्याने ते कर्जबाजारी होतात' असे शतकापूर्वीच्या गॅझेटियरमध्ये नमूद केले आहे.

५) शेती उत्पादन खर्चात वाढ-

जागतिकीकरणणाचा स्वीकार केल्यापासून कृषी आदानांच्या किंमतीत मोठ्या प्रमाणात वाढ झाली. शेती आदानांच्या किंमती(खते, बी-बियाणे, मजुरीचे दर) यामध्ये किमान ३१.११% वाढ झाली. ग्रामणी भागात शेतमजुरांनी रोजंदरीचे काम सोडून ठेकेदारी पद्धतीचा वापर केला. विजेचे दर तसेच डिझेल, ऑईलच्या किंमतीतील वाढ इत्यादीमुळे शेती उत्पादन खर्च मोठ्या प्रमाणात वाढला आहे. परंतु त्या प्रमाणात शेतमालाच्या किंमती वाढल्या नाहीत, थोडक्यात शेतमाला खर्च उत्पादन गुणोत्तर शेतकऱ्यांच्या विरोधी गेल्याने सुधारित खते, संकरीत बियाणे यांचा वापर कमी झाला आहे. परिमाण शेतकऱ्यांचे उत्पन्न घटून शेतकरी कर्जबाजारी झाले आणि कर्जबाजारीपणाला कंटाळून आत्महत्या करू लागले आहेत.

6) सावकारी कर्जाचा पाश-

व्यापारी बँकांच्या राष्ट्रीयीकरणापूर्वी ग्रामीण शेती कर्जपुरवठ्यास सावकारी कर्जपुरवठ्यामध्ये सावकारी कर्जाचे प्रमाण ६९.७% होते. ते १९६०-६१मध्ये ४९.२% झाले. सहकारी वित्तपुरवठा आणि व्यापारी बँकांच्या राष्ट्रीयीकरणानंतर सावकारांचा शेतीकर्जपुरवठ्यातील सहभागी कमी झाला. परंतु नंतरच्या काळात त्यात पुन्हा वाढ झाली. १९९१ते २००२काळात शेती कर्ज पुरवठात बिगर संस्थापक कर्जपुरवठ्याचे प्रमाण ३०.६% वरून ३८.९% पर्यंत वाढले, तर सावकारी कर्जपुरवठ्याचे प्रमाण ९७.५% वरून २६.८% पर्यंत वाढले.

सावकारी कर्ज ही पाश्चस्वरूप असतात. नापीक परीस्थित, कमी उत्पन्न, दारिद्र्य इत्यादीमुळे सावकाराचे कर्ज वेळेवर फेडू न शकल्यास सावकार शेतकऱ्यांची जमीन, घर, जनावरे पडत

करतो. शेतकऱ्यांच्या मनावर या सर्व बाबींच ताण पडून तो आत्महत्या करण्यास वर्णन पुढीलप्रमाणे करतात. फाशी जाणाऱ्या माणसाला जसा फासाच्या दोराचा आधार वाटतो तसा सावकाराने दिलेल्या कर्जाचा शेतकऱ्याला आधार वाटतो.

७) वीज भारनियमन-

भारतात गेली १५ वर्षे कृषी क्षेत्राला मोठ्या प्रमाणात विजेची टंचाई जाणवते. देशातील विविध राज्यांत ग्रामीण भागात १० ते १४ तास, अलीकडे तर १८ विजेचे भारनियमन केले जाते. त्यामुळे शेतकरी शेतातील पिकांना पाणी देऊ शकत नाही.

सरकारकडून वीजपुरवठ्यात शहरे व उद्योगांना प्राधान्य दिले जाते व शेतीकडे दुर्लक्ष केले जाते वीजभार नियमामुळे शेतीतील उत्पादन घटून उपजीविका करणे होत असल्याने शेतकरी आत्महत्या करतात.

८) जलसिंचनाच्या अपुर्या सुविधा

भारतात अध्याप ६१% शेती कोरडवाहू स्वरूपाची आहे. तर महाराष्ट्रात ८४% शेती कोरडवाहू आहे. पुरेशा पावसाअभावी कोरडवाहू शेतीचा उत्पादकता खूपच कमी आहे. अशा कोरडवाहू शेतजमिनींवर शेतकरी कुटुंब उदरनिर्वाह करू शकत नाही. वर्षानुवर्षे ही परिस्थिती बदलत नसल्याने शेतकरी दुःखी होतो आणि त्याच्या मनात आत्महत्यांचे विचार येतो.

९) अत्यल्प कृषी अनुदान-

विकसित देश आपल्या शेतमालाला प्रचंड अनुदान देतात. या अनुदानाचे प्रमाण ४४% ते ७०% आहे, तर भारतात फक्त ४% वस्तूविरहित अनुदाने दिली जाणारी अनुदान कमी केली आहेत. २५ जुलै २००७ च्या न्यूयॉर्क टाइम्समधील माहितीनुसार 'अमेरिकेत कापसाचे मिळणाऱ्या प्रचंड अनुदानामुळे जागतिक बाजारात कापसाची मोठी आवक वाढली असून गरीब देशातील शेतकऱ्यांना त्यांच्याशी करणे अवघड झाले आहे. अमेरिकेत शेतकरी सरकारी अनुदान कोणत्या पीकाला आहे हे विचारात घेऊन शेतात पीक घेतात.

अमेरिकेन शेतकरी आंतरराष्ट्रीय बाजारात कापसाला काय भाव आहे. याचा किंचितही विचार करत नाही. कारण त्याआधीच प्रचंड अनुदान मिळते. याचा इतर देशातील कापसाच्या भावावर मोठा परिणाम झाला असून दक्षिण आफ्रिका, ब्राझील या देशातील शेतकरी संकटात सापडले आहेत. भारतात सीमा शुल्क ३५% वरून ५% पर्यंत कमी करण्यात आल्याने कापसाची आयात मोठ्या प्रमाणात वाढली. परिणामी देशांतर्गत कापूस किमती घटल्या. भारतातील कापूस उत्पादक शेतकरी संकटात सापडल्याने आत्महत्येचे प्रमाण वाढले.

शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या रोखण्यासाठी उपाय

शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या रोखण्यासाठी सरकारी पातळीवर प्रयत्न करण्यात येत आहेत. सरकारी प्रयत्न कर्जमाफी देणे आणि कमी व्याजदराने कर्जपुरवठामुळे उपलब्ध करून देणे या भोवती फिरत आहे. कर्ज माफ करूनही शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या थांबलेल्या नाहीत. शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या रोखण्यासाठी तातडीच्या उपायांबरोबरच संरचनात्मक बदल घडवून आणणाऱ्या दीर्घकालीन उपायांची आवश्यकता आहे. काही महत्वाचे उपाय पुढीलप्रमाणे

१. पीक विमा योजना

पीक विमा योजना फारच थोड्या पीकांसाठी लागू आहे. सरकारने सर्वच पीकांसाठी पीक विमा योजना लागू करावी. अनेक शेतकरी आळस, अशिक्षितपणा, माहितीचा अभाव इत्यादीमुळे पीक विमा योजनेचा फायदा घेत नाहीत. पीक विम्याचे प्रस्ताव सोप्या भाषेत पीक विमा योजना शेतकऱ्यांमध्ये लोकप्रिय करण्यासाठी सरकारने सुरुवातीचे काही वर्षे विमा हप्त्यात मोठी सवलत द्यावी आणि या योजनेची मोठ्या प्रमाणात प्रसिद्धी करण्यात आली पाहिजे. पीक विम्याचे प्रस्ताव सोप्या भाषेत व शेतकऱ्यांला सहज बँकेत सादर करता येतील असे असावेत. पीक विमा योजनेमुळे शेतकऱ्यांच्या पिकांचे व उत्पन्नाचे संरक्षण करता येते.

२. पीक नियोजन

उपलब्ध सिंचन सुविधा, जमिनीची प्रत, हवामान, बाजारपेठ इत्यादींचा विचार करून राज्य, जिल्हा, तालुका आणि गावपातळीवर पीक नियोजन करणे आवश्यक आहे. हे पीक नियोजन राज्य सरकारच्या कृषी विभाग व कृषी विद्यापीठे यांनी करावे, त्यामुळे शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नात स्थैर्य निर्माण होऊन आत्महत्या थांबतील.

३. जलसिंचन

शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या थांबविण्यासाठी देशाच्या सिंचन क्षेत्रात मोठी वाढ करणे गरजेचे आहे. स्वातंत्र्यप्राप्तीच्या वेळी सिंचन क्षेत्र १८% होते. सध्या ते ३८% आहे. महाराष्ट्रात तर केवळ १६% आहे. ही परिस्थिती सुधारण्यासाठी पावसाच्या पाण्याचा योग्य वापर, विहरी व तळ्यांचे पुनरुज्जीवन, जमिनीत पाण्याची काटकसर, पिकांच्या गरजेप्रमाणे पाणीवाटप इत्यादी उपायांच्या अवलंब केल्यास देशातील सिंचन क्षेत्र ५८% इतके होईल. पिकांचे दर हेक्टर उत्पादन वाढून शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नात वाढ होईल.

कोरडवाहू शेततीत शक्य तो डाळी व तेलबियांचे पीक घ्यावे. उपलब्ध पर्जन्यमान व जलसिंचन सुविधांशी सुसंगत पिके घेण्यास शेतकऱ्यांना प्रवृत्त केल्यास शेतकऱ्यांचे नुकसान टळले त्यांच्या उत्पन्नात स्थैर्य निर्माण होईल.

४.निवडक कर्जमाफ

आपणात्मदक परिस्थितीत किंवा नैसर्गिक आपत्तीमुळे कर्ज फेडणे अशक्य झाल्यावर त्यावर नवीन सवलती (व्याजमाफी, नवीन सुलभ हसे, मुदतवाढ) देता येतात, परंतु सरसकट कर्जमाफी करून शेतकऱ्याचे प्रश्न सुटणार नाहीतच. उलट समाजात चुकीचा संदेश जातो.म्हणून फक्त सीमांत व अल्पभूधारक शेतकरी, दुष्काळी भागातील शेतकरी,नैसर्गिक आपत्तीमुळे शेतकऱ्यांच्या पिकांचे नुकसान होऊन उत्पादन घटल्यास कर्जमाफीचे धोरण स्वीकारावे.

५.निवडक सवलती

अनेक वर्षांपासून शेतकरी कर्जबाजारी आहे. महागलेली शेती, खराब हवामान, अनियमित पाऊस अनियमित वीज, सदोष बी-बियाणे इत्यादीमुळे शेतीची चांगली मशागत करूनही शेतीचे उत्पन्न कमी येते. त्यामुळे शेतकरी कर्जफेड करू शकत नाही.त्यामुळे सरकारने कमीत कमी दरात पाणी, वीज, उत्तम बी-बियाणे, खते इत्यादी सीमांत शेतकरी व अल्पभूधारक शेतकरी, दुष्काळ भागातील शेतकऱ्यांना पुरवावे, त्यामुळे शेती उत्पादन वाढून शेतकऱ्यांची आर्थिक परिस्थितीत सुधारेल.

६.शेतीपूरक व्यवसाय

भारतातील शेतकऱ्यांनी शेती व्यवसायबरोबरच इतर पूरक व्यवसाय उदा. दुग्धव्यवसाय, कुकुटपालन, रेशीम उदयोग,शेळी-मेंढी पालन, मत्स्य व्यवसाय, रोपवाटिका, शेतीमाल प्रक्रिया, ससेपालन इत्यादी सुरु केल्यास नापीकी परिस्थिती,नैसर्गिक आपत्ती शेतीमाल किंमत घसरण इत्यादी कठीण परिस्थितीत त्यांना या पूरक व्यवसायांपासून उत्पन्नाचा हातभार लागतो. देशात विविध राज्यांत कमी-अधिक प्रमाणात हे शेतीपूरक व्यवसाय शेतकरी करीत असेल तरी अदयाप शेतीपूरक व्यवसाय सार्वत्रिक नाही.

राज्य सरकारमार्फत शेतीपूरक व्यवसाय सुरु करण्यासाठी शेतकऱ्यांना कर्ज व अनुदान दिले जावे. शिवाय शेतकऱ्यांना शेतीपूरक व्यवसायासंदर्भात प्रशिक्षणाची सोय पुरविण्यात यावी. महाराष्ट्रात विशेषत; पश्चिम महाराष्ट्रात अनेक शेतकऱ्यांनी दुग्धव्यवसाय, कुक्कुटपालन, रेशमी व्यवसाय, मत्स्य व्यवसाय सुरु केलेले असल्याने तेथे शेतकऱ्यांच्या आत्महत्याकमी आहेत. शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या रोखण्यासाठी शेतीपूरक व्यवसाय हा शाश्वत उपाय आहे.

७.सॅंद्रीय शेती

महागडी बी-बियाणे, कीटकनाशके , रासायनिक खते यांच्या जाहिरातीला बळी पडून आतबटट्याची शेती करणे सोडून सॅंद्रीय शेतीची कास धरणे आज काळाची गरज आहे. व मोबदलही चांगला आहे. त्यामुळे केवळ उत्पादनावर भर न देता उत्पादनमूल्य कमी करून चांगल्या दर्जाचे कमी

उत्पादन घेऊन चांगल्या दरात शेतीमाल विण्यासाठी सेंद्रिय शेतीचा उपाय उपयुक्त आहे. शिवाय सेंद्रिय शेतीमुळे शेतजमीनची पोषकता वाढतो.

८. शेतकऱ्यांना मार्गदर्शन

शेतकऱ्यांची शेती किफायतशीरहोण्यासाठी त्याला योग्य वेळी रास्त भावात पतपुरवठा उपलब्ध व्हावा लागतो. तसेच तो जे बियाणे विकत घेतो. ते चांगल्या प्रतीचा असणे, खते, कीटकनाशके यांचा दर्जा चांगला असणे गरजेचे असते. ही खतेकेव्हा वापरावीत, कोणते वाण निवडावे, कोणत्या कीटकनाशके फवारणी किती प्रमाणात आणि केव्हा करावी, कोणत्या शेतजमीनीत कोणते पीक घ्यावे, पीकाचे लागवड केव्हा व कशी करावी यासाठी शेतकऱ्यांनी मार्गदर्शनाची गरज आहे. या सर्व प्रकारच्या मार्गदर्शनाची जबाबदारी शासनाने उचलली पाहिजे. अगदी अमेरिकेसारख्या देशातही कृषीविषयक सल्ला देण्याचे काम शासन आणि विद्यापीठातील कृषिविषयक विभागामार्फत केले जाते. ही उणीव ताबडतोब दूर करण्याचे प्रयत्न होणे गरजेचे आहे.

९. बिगर कृषी रोजगार

अनेक शेतकरी उपजिवेकेसाठी सर्वस्वी शेतीउत्पन्नावर अवलंबून आहे. त्यामुळे पीक बुडाले तर त्याला उत्पन्नाचे दुसरे कोणतेही साधन उपलब्ध नाही, अशी स्थिती आहे. वास्तविक महाराष्ट्रात रोजगार हमी योजना सुरु होऊन ३५वर्षे झाली, परंतु ही योजना सर्वत्र प्रभावीपणे आणि सातत्याने राबवली जात नाही असे दिसते. आता भारत सरकारने ग्रामीण रोजगार हमी योजना सुरु होऊन ३५वर्षे झाली, परंतु ही योजना सर्वत्र प्रभावीपणे आणि सातत्याने राबवली जात नाही असे दिसते. आता भारत सरकारने ग्रामीण रोजगार हमी योजना सुरु केली आहे. या योजने अंतर्गत छोटे सिंचन प्रकल्प, जलसंधारणाची कामे, ग्रामीण रस्ते बांधणी अशी कामे केल्यास कृषी विकासाला निश्चित चालना मिळेल.

ग्रामीण भागात शेतीवरील लोकसंख्येचा भार कमी करण्यासाठी मोठ्या प्रमाणात बिगर कृषी रोजगार निर्माण केला पाहिजे. सध्या महिला बचत गटांमार्फत ग्रामीण गरजांवर आधारित स्वयंरोजगार निर्माण केले जात आहेत. त्याची व्यापकता वाढविण्याची गरज आहे. याशिवाय वाहतूक प्रक्रिया, मार्गदर्शन केंद्रे, कृषी सेवा केंद्र, शेती उपकरणे दुरुस्ती, वीजपंप दुरुस्ती इत्यादीद्वारा ग्रामीण भागात बिगर कृषी रोजगार निर्माण झाल्यास शेतीवरील लोकसंख्येचा भार कमी होऊन शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या थांबतील.

१०. करार शेती (contract farming)

भारतात सध्या करार शेती मूळ धरती असून या पद्धतीत शेतकऱ्यांचा समूह व खासगी कंपनी यांच्यात काही अटीसह कायदेशीर करार केला जातो. शेतीच्या या पद्धतीत विशिष्ट किमतीला शेतमाल

विकत घेण्याची, माल वाहून नेण्याची जबाबदारी कंपनीची असते. भांडवल, आदाने , पीकांची लागवडी, पाणी, खते पुरविण्याचा करार कंपनी करते.

सीमांत व अल्पभूधारक शेतकरी आणि विशेषतःकोरडवाहू शेतकऱ्यांसाठी करार शेती पद्धती उपयुक्त आहे. करण शेतकऱ्यांच्या शेतमालाल किंमत आणि मागणीची हमी मिळते. पेप्सी, निसनजर या कंपन्यांनी टोमॅटा, मार्कफेड कंपन्याने मोहरी व बटाटा, मॉकडोनाल्ड कंपनीने बटाटा,रॅलीज व एच.एल.एफ ने गेहू, व्यंकटेश्वर हॅचरीजने मका पिकांच्या तर जयंत ऑईल्स कंपनीने तेलबिया पिकांच्या करार शेतीस प्रारंभ केला आहे. पंजाब, आंध्र प्रदेश, महाराष्ट्र, मध्यप्रदेश वगैरे राज्यांत ही पद्धत सुरु झाली आहे. करार शेतीमुळे शेतकऱ्यांना शाश्वत उत्पन्न मिळेल. परिणाम शेतकऱ्यांच्या कर्जबाजारीपणाच्या समस्येमुळे होणाऱ्या आत्महत्या थांबतील.

११.इतर उपाय

शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या थांबविण्यासाठी वरील उपायाबरोबर इतरही उपाय सुचवता येतील. उदाहरणार्थ कृषी क्षेत्राच्या नियोजन विशेष कृषी क्षेत्र सर्वकष राष्ट्रीय कृषी धोरणाचा स्वीकार, उत्पादनाचे वैविधिकरण सहकारी कृषी पतपुरवठ संस्थांचे सक्षमीकरण, अवर्षण पर्वण क्षेत्र विकास कार्यक्रम, साधन शेती कार्यक्रम, दारिद्र निर्मुलन योजनांवरील खर्चात वाढ करणे इत्यादी.

संदर्भ

- १) Misra s.k and puri v.k; problems of Indian Economy, Himalaya Publishing Hous, Mumbai.
- 2)Economic Survey of India-Govt of India.
- 3)महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी,२००७-०८, महाराष्ट्र शासन.
- ४)मधुकर शिंदे-एकोणिसाव्या शतकातील भारतीय शेती पुढील आव्हाने, पृष्ठ क्र.३९२-३७२, अर्थसंवाद-जानेवारी, मार्च२००९.
- ५)र.प.कुरुलकर-शेतकरी कर्जमुक्ती प्रश्न-वस्तुस्थिती आणि पर्याय पृष्ठ क्र. ३५९-३७२, अर्थसंवाद जानेवारी, मार्च२००८
- ६)दिवाकर बकरे, 'शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या'.....थांबवायच्या कशा? डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे.
- ७)प्रबोधन प्रकाशन ज्योती,प्रबोध प्रकाशन इचलकरंजीचे विविध अंक
- ८)विश्वजित मंडळ-कर्ज आणि शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या-एक दृष्ट्यक्र-यशमंथन, एप्रिल-जून२००९.